

ՀԱՅԿ ՀԱՎՈՅՑԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
ասպիրանտ, Մ.Մ. Մատենադարանի կրտսեր գիտաշխատող

«ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԻ» ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ՎԻՄԱԳԻՐ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. «միաբանել», նվիրատու,
«Աշխարհիկ միաբանների» ինստիտուտ, «եղբայրներ», պարոնտեր:

Ключевые слова и выражения: “присоединиться”, дарители, институт
“светских монахов”, “братья”, паронтер (феодалы-церковники).

Key words and expressions: to join the monastery community, presenting
anything, institute of a “worldly monk”, status of a “brother”, “*paronters*”
(clergymen-feudals).

«Միաբանել», «միայբանել», «միաբանեցայ», «միաբան եղա»
արտահայտությունների շատ անգամ ենք հանդիպում վիմագիր ու
մատենագիր (հիմնականում հիշատակարաններում) աղբյուրներում:
Դրանք մեծ մասամբ նվիրատվական բնույթի հիշատակագրություններ են:
Հաճախ նվիրատուները իրենց նվերների դիմաց ստանում էին պատարագ՝
(ղրամ, կայք՝ անշարժ ու շարժական գույք, ձեռագիր և այլն): Օրինակ՝
Տաթևի վանքի սրահի երկրորդ և երրորդ մույթերը միացնող կամարի վրա
կա 3 տողից բաղկացած հետևյալ արձանագրությունը. «ԵՄ ՏԻՐԱՅՈՒ
ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԻԱԲԱՆՆԵՅԱՅ **ՄԲ** ՈՒԽՏԻՍ, ՀԱԼԱԼ ԸՆԶԻՑ ԻՄՈՅ ԵՏՈՒ
ԸՆԾԱՅՆ. ԱՌԱՋՆՈՐԴՔ ՈՒԽՏԻՍ Ի **ՄԲ** ԽԱԶԻ ՏԱԻԼՆԻՆ Գ ԺԱՄ ԵՏՈՒՆ
ԻՆՁ ԱՄԷՆ ՏԱՐԻ...»¹: Նմատիպ բազմաթիվ արձանագրություններ ու
հիշատակարաններ կան, որտեղ նվիրատուն բանաձևված կերպով գրում է,

* Պատարագի ժամանակ կատարվում էր (նաև՝ ներկայումս) մեղքերի թողության
կամ ապաշխարության կարգը, որը նվիրատուներին ապահովում էր մեղքերից
ազատում, հետևաբար՝ անդրշիրիմյան կյանքում դրախտային վայելքներին հասու
լինելու հնարավորություն:

¹ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1960, էջ
20, արձ. N 26:

որ «միաբանեցավ» ինչ-որ վանքի և ստացավ պատարագ²: Սակայն կան նաև այնպիսի նվիրատվական վկայագրեր, որտեղ վանքին տրվում է ինչ-որ ընծա, ու նվիրատուն ստանում է պատարագ, բայց «միաբանել» կամ «միաբանեցայ» արտահայտությունը չկա, ինչպես օրինակ՝ Անիի Մայր տաճարի մի վիմագրում, որտեղ նվիրատուն (անունը եղծված է) իր այգին նվիրում է Սուրբ Կաթողիկեին, ու սպասավորներից ստանում պատարագ Վարդավառի տոնին³: Կամ Մատենադարանի 218 թվահամարի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում (ձեռագրում՝ էջ 78բ). «Ստեփաննոս արգելական եւ երջանիկ ճգնաւոր Քրիստոսի ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիւր աղքատութենէ՝ ի վայելումն կենաց եւ ի յիշտակ հոգւոյ եւ ծնողաց իւրոց, եւ յետ մահունն իւրոյ յով անկանի՝ իւր պատարագ առնէ Կ (60) ւար: Ստացողի սորայ եւ կազմողի ողորմեսցի Տէր Յիսուս Քրիստոս»⁴: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ինչ կարող են նշանակել «միաբանել», «միաբանեցայ», «միաբան եղա» արտահայտությունները:

«Միաբանել» բառը «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանում բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Միաբանիմ. եցայ.եա ց.իլ. (չեզոք): միաբան լինել. միաձայնիլ. ձայնակից լինել. հաղորդ և հաւան գտանիլ. միանալ. յարմարիլ, միաբան և եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին»⁴: Հետաքրքրական է հատկապես «միաբան և եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին» բառակապակցությունը: Մինչ այժմ հայտնի է, որ հայ առաքելական եկեղեցին իր պատմության ընթացքում պաշտոնապես չի ունեցել աշխարհիկ միաբանների ինստիտուտը: Այն ավելի շատ բնորոշ էր կաթոլիկ եկեղեցուն, երբ աշխարհիկ անձը որևէ վանքի միաբան չլինելով, հոգևորական էր՝ վանքից ցանկացած պահի հեռանալու իրավունքով: Արդյո՞ք հայ առաքելական եկեղեցուն ևս բնորոշ էր դա: Այդ խնդիրը լուծելու համար հարկ է մեկ առ մեկ քննել մեզ հասած՝ խնդրին առնչվող արժեքավոր հիշատակագրությունները: Ինչպես «Բառգիրք Հայկազեան

² Այս ուսումնասիրության ընթացքում մենք չհանդիպեցինք որևէ հիշատակության, որտեղ լիներ «միաբանեցայ» արտահայտությունը ու նվիրատուն չստանար պատարագ:

³ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Եր., 1966, էջ 39, արձ. N 108:

⁴ «Մայր Յուզակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», Ա հատոր, կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Եր., 1984, էջ 979-980:

⁵ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. երկրորդ, 1846, ի Կոստանդնուպոլիս, էջ 259:

լեզուի»-ի, այնպես էլ Ստ. Մալխասյանցի բառարանում, իր 3-րդ իմաստով «միաբանել» նշանակում է «3.(Կրօն.) Վանքի միաբան դառնալ: Նա մեր վանքին միաբանեցաւ և բոլոր ունեցածը վանքին նուիրեց»⁵: Նույնիմաստ է նաև Նորայր Բիւզանդացու բացատրությունը. «Միաբանիմ, բ.չ., ոմկ. ոճով՝ միաբան եւ եղբայր գրիլ վանաց, տալով ինչ հոգեբաժին»⁶:

Ինչպես նշեցինք հոռոմեակաթուղիկ եկեղեցին ունեցել է աշխարհիկ միաբաններ ունենալու սովորույթը: Այդ մասին մենք իմանում ենք Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում» աշխատությունից: Անդրադառնալով Լևոն Գ թագավորի որդի՝ ապագա Հեթում Բ թագավորի մասին՝ նա գրում է. «Հեթում թագաժառանգ արքայորդին կանուխէն ինքզինքը բարեպաշտական կենցաղի նուիրած էր, առաջնորդութեամբ Լատին կրօնաւորաց, որոնք հաստատուած ու տարածուած էին Կիլիկիոյ մեջ...»⁷:

Սակայն մենք գիտենք, որ կաթուղիկների մոտ վանական միաբանության անդամները իրավունք չունեն վանքի տարածքից իրենց հայեցողությամբ դուրս գալու: Բայց Հեթում Բ-ի պարագայում, բնականաբար, այդ կանոնը խախտվում էր, քանի որ նա իրականացնում էր արքայի պարտականությունները, և իհարկե դա չէր կարող անել վանքի պարիսպներից ներս գտնվելով: Ուստի կրկին դիմում ենք Մաղաքիա Օրմանյանի փաստարկմանը, որն ավելի հավանական ու արժանահավատ է. «Կամ ինքն (Հեթում Բ-ն – Հ.Հ.) Երրորդական կոչուած դասակարգին կը պատկանէր, որով վանական կենցաղէ ու սքեմէ ազատ էր, եւ կամ միաբանութեան վարչութիւնն ու պապութիւնը իրեն համար բացառութիւն ըրած էին, որպէսզի անոր ձեռքով աւելի դիւրալ կարենան հայերու մէջ սողոսկիլ, եւ զանոնք հռոմէադաւանութեան եւ լատինականութեան վաստկիլ»⁸: «Երրորդական» կոչված դասակարգը, որի մասին հիշատակում է հեղինակը, ըստ էության միաբանի այն տարատեսակն էր, որը և՛ միաբան էր, այսինքն եղբայր էր տվյալ վանքի վանականներին, և՛ վանքից դուրս

⁵ «Հայերէն Բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հատ. երրորդ, Եր., 1944, էջ 320:

⁶ Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենարութեանց ԺԱ-ԺԷ դարուց, Ժնև, 2000, էջ 509:

⁷ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, Ս. Էջմիածին, Եր., 2001, էջ 1996:

⁸ Նույն տեղում, էջ 1997:

ապրելու իրավունք ուներ: Կարելի է ենթադրել, որ այդ մարդիկ սովորաբար բարձր խավի ներկայացուցիչներ էին, և հավանական է նաև՝ որ բարերարներ: Սակայն կաթոլիկ եկեղեցու «երրորդական» դասակարգի ներկայացուցիչներից Հեթում Բ-ն ամուսնացած չէր, ու կուսակրոն էր, իսկ հայ առաքելականների շրջանում, բնականաբար, ամեն ինչ չէ, որ նման էր կաթոլիկներին, քանի որ նվիրատու-միաբանյալների թվում բազմաթիվ էին ամուսնացածները: Այսպես, Սյունյաց արքեպիսկոպոս Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Միսական» երկի մեջ կա քննարկվող խնդրին առնչվող շատ կարևոր մի տեղեկություն, որտեղ խոսվում է Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Գ-ի՝ Տաթևի վանքին միաբանելու մասին, այնինչ կասկածից վեր է, որ հայոց թագավորը ամուսնացած է եղել. կինը Կեռան թագուհին, կամ kirie, հունարեն՝ տիկին, տիրուհի Աննան էր: Սյունյաց պատմիչը գրում է. «Եւ նորա (Լևոն Գ-ի – ՀՀ) ի վաղ ժամանակաց ցանկացող եղեալ միաբանութեան սուրբ և գերափառ ուխտին Տաթևոյ...»⁹: Ապա մեջբերում է հայոց արքայի խոսքը, որում Լևոն Գ-ն ասում է. «Եւ խոստովանող ուղիղ հաւատոյ համագոյ սուրբ Երրորդութեան, Յայս Աստուածընկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լինել միաբան...»¹⁰: Միաբանելով հայոց թագավորը բնականաբար մեծարժեք նվերներ է անում վանքին, որի դիմաց Տաթևի միաբանները պարտավորվում են. «Յաղագս այսր յուսոյ և սիրոյ աստուածագոր թագաւորին եղբայրութեամբս կարգեցաք զոր սրբոյ Զատկի Յարութեան միաշաբթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն եկեղեցիս անխափան մինչ ի վախճան»¹¹: Իհարկե, այդ ամենը միայն Տաթևի վանականների հետ եղբայրանալու կամ միաբանելու նպատակ չուներ, և ինչպես նկատել է Մաղաքիա Օրմանյանը, «Լեւոն Եզիպտացոց հետ խաղաղութիւնը հաստատելէն ետքը, սկսաւ իր մտադրութիւնը դարձնել Հայաստանի կողմը, եւ այնտեղի հետ յարաբերութեանց առիթներ ստեղծել, հարկաւ միեւնոյն դիտումներով, զորս իր մեծ հայրն Լեւոն Բ ալ ունեցած էր, Կիլիկեան թագաւորութիւնը Հայաստանի վրայ ալ տարածել: Այդ ընծայաբերութեան բոլոր պարագաները՝ բնիկ Հայոց թագաւորի մը յիշատակը կը նորոգէն Տաթևի մէջ, եւ այս մեզ կը յորդորէ Լեւոնի գործին մէջ բարեպաշտութեան հետ,

⁹ «Պատմութիւն նահանգին Միսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց», Թիֆլիս, 1912, էջ 434:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 435:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 436:

քաղաքական հեռաւոր տեսակէտ մըն ալ նկատել»¹²: Մատենագրական սկզբնաղբյուրներից մեկը, որը նույալես առնչվում է մեր խնդրին, Յովհաննէս Պլուզ-Երզնկացու «Յաղագս միաբանութեան խրատք...»-ի բնագրում «առկայ առանձին արտայայտութիւններ են, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել այդ եղբայրութեան, ինչպէս եւ եղբայրութեան մէջ մտնող տարբեր տարիքի ու տարասեռ մարդկանց գործունեութեան մասին: Բնագրից պարզ է դառնում, որ եղբայրութեան անդամներ են եղել երկսեռ երիտասարդներ, ծերեր ու մանուկներ: Հետեւաբար, կասկածից վեր է, որ եղբայրութեան անդամներ եղել են ոչ միայն հոգեւոր, այլեւ աշխարհիկ անձեր ...»¹³: Այս փաստը հաստատում են նաև հիշատակարանները. մասնավորապէս Ավագ և Հառիճա վանքերում արտագրված հետևյալ ձեռագրերինը. «... նաեւ որք համարէն միաբանեալ են սրբոյ ուխտիս (իմա՝ Աւագ վանք -ՀՀ) ճգնաւորք եւ միանձունք, ծերք եւ երիտասարդք՝ հանդերձ դասու քահանայից»¹⁴, և «Հառիճ.Եւ գրեցաւ ի ՈԿԸ. (1219 թ.) թ[ուիս] Հայոց, ...[Արդ, աղ[ա]չեմ զամենեսեան յիշեցջիք ի սուրբ յաղաթս ձեր ... և զայլ միաբան ե[ղ]բարքսս՝ զքահանայսս և զկրան[աւ]որսս, և զծ[երսս] և զերիտասարդսս [յիշե]ցեք յա[ղաթս ձ]եր: ...»¹⁵: Ինչպէս երևում է վերոնշյալ առաջին հիշատակարանից վանքին միաբանվում են «ճգնաւորք եւ միանձունք, ծերք եւ երիտասարդք՝ հանդերձ դասու քահանայից», որից հստակ երևում է, որ միաբանների թվում են նաև աշխարհիկ անձինք, իսկ երկրորդ հիշատակարանում աղաչում են հավատացյալներին իրենց աղոթքում հիշել վանքի միաբաններին՝ «զայլ միաբան ե[ղ]բարքսս՝ զքահանայսս և զկրան[աւ]որսս, և զծ[երսս] և զերիտասարդսս»: Այս հիշատակարանում նույնպէս որպէս միաբան եղբայրներ նշվում են լիովին

¹² Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 1974: Լևոն Գ-ի վանքին հեռակա միաբանվելու խնդրին անդրադարձել է նաև Ա. Մանուչարյանը (տե՛ս Ա. Մանուչարյան, Վանքին հեռակա միաբանելու սովորույթ միջնադարյան Հայաստանում, էջ 84-91) Տաբեգիրք, Եր., 2012:

¹³ Լ. Խաչիկյան, Երզնկա քաղաք «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրությունը (1280), «Բանբեր Մատենադարանի» N 5, 1962, էջ 365-377; տե՛ս նաև Էդուարդ Բաղդասարեան, Յովհաննէս Պլուզ-Երզնկացու «Յաղագս միաբանութեան եղբարց խրատական թուղթը, էջ 456, «Գանձասար» աստուածաբանական հանդէս, Զ, Եր., 1996:

¹⁴ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», կազմեց Ա. Խ. Մաթևոսյանը, Եր., 1984, էջ 13:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 114:

աշխարհիկ մարդիկ: Հետաքրքրական է նաև այս հիշատակությունը. «Նազ՝ ծառայ Աստուծոյ, դուստր Մխիթարա և Շնֆոր տիկնա, գրեաց զինքն միաբան Սուրբ Նշանին, որ յամենայն տարի զայ առաջի Սուրբ Նշանին և բերէ զիւր ընծայն ոչխար ...: Ի թվ. ՉԽԴ. (1295 թ.)»¹⁶: Այս արձանագրությունից կարելի է ենթադրել, որ վանքին ընծա տալուց առաջ պետք էր միաբան գրվել, որպեսզի տեղի հոգևորականությունը թույլ տար դառնալու վանքի նվիրատուն: Հավանաբար, Թորոս խապազը նույնպես միաբանելուց հետո էր թույլտվություն ստացել դառնալու վանքի նվիրատուն. «... Թորոս խապազն, որ եղև միաբան Սուրբ Աստուածամարն: Յամեն տարի Ո (600) մ[ոթ]* հաց վանիցն պտղի ե»¹⁷: Կան բազմաթիվ վիմագրեր, որտեղ նվիրատուները իրենց ուղղակի անվանում են միաբաններ, ինչպես օրինակ՝ 1291 թ. գրված հետևյալ արձանագրությունը. «... ԵՍ ԽՈԻՇ|ԻԹ, ..., ՄԻԱՅԲԱՆ ՈՒԽՏԻ ՍՈՒՐԲ ՄԱ|ՄԱՍԱՅ, ԵՏՈՒ ԶԻՄ |ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ... ԽԲ ՆԱՀԱՏԱԿԻՄ ...»¹⁸: Սակայն «միաբան» բառը այս արձանագրության մեջ միանշանակ հասկանալ չի կարելի: Նախ՝ Խուշիթ անձնանունը եկեղեցական չէ, հետևաբար Խուշիթը եկեղեցական լինել չի կարող: Խուշիթի անձի ու կարագավիճակի հարցում մեկ այլ վիմագիր ճշգրտումներ է կատարում: Պարզ է դառնում, որ Խուշիթը գոնե այդ թվականին եղել է աշխարհիկ, քանի որ Խուշիթի մասին մեզ տեղեկատվություն տվող մեկ այլ արձանագրության մեջ խոսվում է նրա կնոջ՝ Քիմախաթունի մասին (երկու արձանագրություններն էլ 1291 թվականի են). «ԵՍ ԽՈԻՇԻԹ ՈՒՐԱՆՇԱՀԻՆ ՈՐԴԻ, Ա|ՊՆԻՆ, ԿԱՆԿՆԵՅԻ Զ|ԽԱՉՍ ԶԱՅՍ|ԻՆԶ ԵԻ ԵՂԲԱԻՐ|ԻՄՈՅ ԴԱԻԹ ՔԱՀԱՆԱԻ ԵՎ| ԱՄՈՒՄ|ՆՈ ԻՄՈ ՔԻՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ...»¹⁹: Ամենայն հավանականությամբ Խուշիթը եղել է.

ա. աշխարհիկ, ապա իրեն նվիրել կրոնավորելուն կամ վանական կյանքին:
բ. Խուշիթը եղել է աշխարհիկ, և որպեսզի իրեն թույլ տան դառնալ նվիրատու, նա ձևականորեն անդամագրվել է կամ միաբանվել է եկեղեցուն:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 771:

* ՄՈԹ, 2 Մեծ և խոր փայտե պնակ; «Հայերեն Բացատրական Բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հատ. երրորդ, էջ 352:

¹⁷ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», էջ 109:

¹⁸ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բաթխուդարյան, Եր., 1967, էջ 172, N 526:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 172, № 527:

գ. «միաբանել»-ը այստեղ գուտ նվիրատու լինելու նշանակություն ունի:
դ. չի բացառվում, որ Խուշիթը եղել է շուշտակ՝ հոգևորական:

Որ վարկածն էլ լինի հավանական, միանաշանակ է, որ «միաբանել» արտահայտությունը իր ենթատեքստում ունի նվիրատվական բնույթ: Այս առումով հետաքրքրական է նաև Դաշքենդ գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու հետևյալ վիմագիրը.

«... ՄԵՔ ՄԻԱԲԱՆ ԵՂԲԱՐՔԻՍ ՈՀԱՆ ՈՒ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՀԱՆԷՍ, ՍԱԽԱԼԱՆ, ԱԼԱՔԻՄԻՈՍԵՐ :Բ: ԱՄՈՒՍԻՆՔ ՄԵՐ ՄԱՍՏԻԿԻՆ, ՇԱՀՆԱՐԽԱԹՈՒՆ, ՄԱՍԽԱԹՈՒՆ, ԽԱՅՐ ՇԻՆԵՅԱՔ ԶԿԼԱԹՈՂԻԿԷՍ Ի | ՓՐԿՈՒԹԻ ՀՈԳՈՍԵՐ»²⁰:

Այստեղ նշվում են միաբան եղբայրները, որոնք ինչպես պարզվում է արձանագրությունից, ունեն կին: Այս համատեքստում տվյալ արձանագրության վերաբերյալ նույնպես կարելի առաջ քաշել վերը քննված արձանագրության վերաբերվող վարկածները²¹:

Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ «միաբանել» բառով նվիրագրերը հասկապես սկսում են շատանալ 13-15-րդ դարերում²²: Ինչպես հայտնի է, այդ շրջանում լայնորեն սկսում է տարածում գտնել «պարոնտերության»

^{**} Շուշտակ հոգևորական են անվանում այն հոգևորականներին, որոնք մինչ հոգևոր ասպարեզ մտնելը եղել են ամուսնացած, վարել են աշխարհիկ կյանք և կողակցի մահից հետո միայն իրենց անձը նվիրել կրոնավորելուն:

²⁰ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1973, N 1294, էջ 315: Այս արձանագրության թվագրման հարցում կա թյուրիմացություն: Հրատարակիչը գրում է, որ վիմագիրը արձանագրվել է 1287 թ. առաջ, ապա նշում է, որ արձանագրության մեջ հիշատակվող կաթողիկոսը 1293-1307 թթ. կառավարած Գրիգոր Անավարզեցին է: Հետևաբար արձանագրությունը պետք է գրված լինի կաթողիկոսի կառավարման տարիներին և ոչ 1287 թ.-ից առաջ:

²¹ Այս բնույթի արձանագրություններ, որոնց մեջ հիշատակվող մարդիկ «միաբանել» են ինչ-որ վանքի, շատ են ու որևէ էական մանրամասն, որը կարող է հավելյալ ճշգրտում մտցնել քննվող հարցում, չունեն: Որպես այդպիսի նվիրագրերի օրինակ կարելի է համարել արձ. N 96 («Դիվան Հայ վիմագրության» պրակ V, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հո. Ջանփոլադյան, Եր., 1977, էջ 50), արձ. N 99 (նույն տեղում, էջ 51), արձ. N 130 (նույն տեղում, էջ 66), արձ. N 186 (նույն տեղում, էջ 89), արձ. N 249 (նույն տեղում, էջ 122):

²² Է. Բաղդասարյան, Ակնարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, «Հայոց եկեղեցի և պետություն միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Եր., 2000, էջ 100:

երևույթը: Պատճառը հայ առևտրականների ու ազնվականների՝ եկեղեցու հովանավորությամբ օտար զավթիչներից իրենց ունեցվածքը փրկելու ցանկությունն էր: Հայ պետականության անկումից հետո, եկեղեցին հոգևոր գործառնության բացի, իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերը տնօրինելու պարտականությունը: Հաշվի առնելով այն, որ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու նրանց կալվածքներն ազատված էին մի շարք հարկերից ու տուրքերից, հայ իշխանական տների ներկայացուցիչները վանքերի իրավասության տակ էին դնում իրենց անձնական կալվածքները՝ դրանց վրա կարգելով մերձավորների: Վերջիններս կրում էին «պարոնտեր» կոչումը, այսինքն՝ և՛ պարոն էին (աշխարհիկ իշխան), և՛ տեր (հոգևոր առաջնորդ)²³: Հատկապես XIV-XV դդ. «պարոնտիրական» բազմաթիվ համակարգեր են ստեղծվում Սյունիքում, Երզնկայում, Վասպուրականում, Արցախում և այլուր: Ըստ պրոֆեսոր Է. Բաղդասարյանի՝ հայ եկեղեցու և Կիլիկյան հայկական թագավորության վերաբերմունքը «պարոնտիրության» նկատմամբ ընկալվում է իբրև «յուրօրինակ դաշինք հայ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև և միջոց է՝ ստեղծված պայմաններում ինչ-որ չափով պահպանելու հայ ավատատիրության իրավունքները»²⁴: Աշխարհիկ ավատատերերը, չկարողանալով պահպանել իրենց տիրույթները, «... ընդունում էին հոգևոր աստիճան և տիրույթներն էլ ձևականորեն եկեղեցուն նվիրում: Մինչդեռ իրականում այդ տիրույթների հետ վարվում էին նախկին ավատատիրական իրավունքով»²⁵: Ամենայն հավանականությամբ այդ է պատճառը, որ «միաբանել» բառով արձանագրությունները հատկապես շատ են Սյունիքում, Արցախում, Լոռիում, Տավուշում, որտեղ պահպանվել էին վերոնշյալ դարերում իշխանական-մելիքական տոհմերն իրենց իշխանություններով: Կարող է, իհարկե, հարց առաջանալ: Արդյո՞ք մեծ թիվ կազմող «միաբանեալ» կանայք նույնպես եղել են պարոնտերեր կամ իշխանական կարգավիճակ ունեցել: Այս դիտարկմանը ի պատասխան

²³ Տե՛ս Շահէ քահանա Հայրապետյան, 1441 թվականին կաթողիկոսական աթոռի փոխադրումը Վաղարշապատ, որպես Հայոց պետականության վերահաստատման պատմական նախապայման, «Հայոց եկեղեցի և պետություն միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Եր., 2000, էջ 130-131:

²⁴ Բաղդասարյան Է., Ակնարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների, էջ 102-103:

²⁵ Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրությամբ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 25:

կարելի է բերել հետևյալ նվիրագիրը. «**ԱՆՈՒԱՄԲ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ
ԴԱՆՏՐՈՆ ԽԱԹՈՒՆՆ**՝ **ՀԱՐՄՆ ԳԱՐԲԱՆԵՑԵԱՅ, ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՒՐ ՎԱՉԷ
ԵՒ ԾԻԹԼԱԻՍԱՆ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՆ ՀԱՂԲԱՏԱ ԵՒ ՆՈՒԻՐԵՑԻՆ ԸՆԾԱՅՍ
ՄԲ ՆՇԱՆԻՍ...**»²⁶: Այստեղ հստակ երևում է, որ Խոշաքը կին է, նրան դիմել
են պարոն տիտղոսով, որով սովորաբար դիմում էին արական սեռի
իշխանագույններին, և կնոջ՝ որպես իշխան հանդես գալու երևույթը այնքան
էլ սակավադեպ չէր տվյալ դարաշրջանում: Մասնավորապես կարելի է
հիշատակել աթաբեկ Իվանե Զաքարյանի տղա Ավագ Զաքարյանի դուստր՝
«պարոն» տիտղոսը կրող Խոշաքին²⁷: Որպես վերը նշված տեսակետի
հիմնավորում կարելի է բերել նաև Հռոեկա վանքի 13-րդ դարի երկրորդ կեսի
հետևյալ արձանագրությունները.

«**ԶՄԻԱԲԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ԶՄԱՐԳԻՍ ԶԻՇԽԱՆ ԼՆՍՅԵԼԱ ՈՐԴԻՆ
ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՄԲ**. ԵՒ ԶԱՄՈՒՄԻՆ ԵՒ ԶՈՐԴԻՍՆ ԻՒՐ»²⁸:

Հետաքրքիր վիմագիր է նաև Գուչա վանքի արձանագրություններից մեկը,
որի թվագրումը կարելի է կատարել Վրթանես վանահոր կառավարման՝
1240-50-ական թթ.. տարիներով.

«Ես Զերգամ և որդի իմ Ղարաք միաբանեցաք սուրբ ուխտիս.տեր Վրդանես
իւր կամաւ գժամատունն ինձ երեստ և ես իմ հալալ արդիւնն ընձա բերի
սուրբ աթոռոյս ...»²⁹:

Արձանագրությունից պարզվում է, որ Զերգամն իր որդի Ղարաքի
հետ դարձել է միաբան-նվիրատու, ուստի Վրթանես վանահայրը նրան է
տվել ժամատունը: «Զժամատունն ինձ երեստ» արտահայտությունը շատ
հետաքրքրական է: Այն, ըստ մեզ, կարող է ունենալ հետևյալ
բացատրությունը. նվիրատուն փաստորեն ստացել է եկեղեցու ժամատուն-
գավթում թաղվելու իրավունք, որին, ինչպես գիտենք, արժանանում են
միայն հոգևորականները, վանքին հովանավորող իշխանները, իշխան-
պարոնտետերն ու երբեմնի հարուստ առևտրականները: Ինչպես արդեն

²⁶ «Դիվան Հայ վիմագրության» պրակ IX, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ.
Ղաֆադարյան, Ս. Ս. Սաղունյան, Եր., 2012, էջ 200, N 379:

²⁷ «Զագավանքի ժողովը և իր կանոնքը», առաջաբանը և թարգմանությունը Ս.
Մխիթարյանի, էջ 103, Հայ Աստվածաբան, Եր., 2013:

²⁸ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1982, էջ
103, N 324:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 183:

նշել ենք, արձանագրությունը գրված է 1240-50-ական թթ., երբ արդեն տեղի էր ունեցել մոնղոլ-թաթարների արշավանքը, Ջաքարյաններն ու իրենց վասալները բավականին թուլացել էին, որը, բնականաբար, պետք է հանգեցնեի «պարոնտերության» երևույթի տարածմանը և եկեղեցական ու պետական պաշտոնեության սերտաճմանը: «Պարոնտերության» երևույթի ու «միաբանել» արտահայտության միջև առկա հնարավոր կապն է մատնացույց անում նաև Հաղարծինի վանքի 13-րդ դարավերջի հետևյալ վիմագիրը.

«ՊԱՐՈՆՆ ՀԱՍԱՆ Ո ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻ ՄԵԾԱԻ ԱՐԴԵԱՄԲ ՄԻԱԲԱՆԵՅԼԱԻ ... ՈՐՊԷՍ ԵՒ ՆԱԽՆԻՔ ԻԻՐ ...»³⁰:

Իհարկե, պարտադիր պայման չէ այն հանգամանքը, որ «միաբանել» բառն օգտագործողը պետք է անպայման լինի պարոնտեր, քանի որ շատ դեպքերում այն զուտ նվիրատու իմաստն է պարունակել, որ միաբանվողները երբեմն եղել են միայն նվիրատուներ, հիմնավորվում է Գոշավանքի կամ Նոր Գետիկի վանքի հետևյալ վիմագրից. «... ԵՍ ԳՈՀԱՐԻ ԽԱԹՈՒՆՍ ԸՆԴ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆԻ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻ ԱԶԱՏ ...»³¹: Այստեղ շատ հստակ երևում է, որ Գոհարխաթունը նկատի ունի իր առաջին նվիրատվությունը՝ ասելով. «ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻ ԱԶԱՏ»: Այդ տեսակետը հավելյալ հիմնավորում է նաև մյուս արձանագրությունը. «ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՑԻՆ Ի **ՏՐ** ԱՌԱՋԻՆ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՄԵՐ՝ ԱԼՓԱՍԼԱՆ ԵՒ ԳՈՀԱՐ ԽԱԹՈՒՆՆ...»³²: Այստեղ խոսվում է արձանագրության մեջ հիշատակված անձանց առաջին անգամ արված նվիրատվության մասին: Բայց հավանական է, հաշվի առնելով բազմաթիվ նվիրատվական արձանագրությունները, որոնք «միաբանել» բառը չունեն, որ միաբանվել կարող էին հիմնականում ազդեցիկ մարդիկ՝ իրենց ընտանիքի անդամներով (մայր, կին, եղբայր և այլն), նվիրատվությունը ստացող վանքի հովանավորները, որոնք հաճախ այդ վանքի պարոնտերներն էին: Այս առումով հետաքրքրական է նաև նույն Գոշավանքում Թաղարտերի թողած վկայագիրը, որում նա միաբանվում է իր տոհմի կողմից գնված՝ զանձագին հայրենի եկեղեցուն.

³⁰ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ V, էջ 50, N 97:

³¹ Նույն տեղում, էջ 76, N 151:

³² «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 77, N 153:

«ԵՍ՝ ԹԱՂԱՐՏԷՐՍ, ՈՐԴԻ ԶԱՐԻՆ, ԹՈՌՆ ՊԱՐՈՆ ՈՒՄԵԿԻՆ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՅ **ՄԲ ՈՒՄՏԻՆ** ԳԵՏԿԱՅ՝ ՄԵՐ ԳԱՆՁԱՅԳԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ...»³³:

Մեր կողմից արծարծվող խնդրի շրջանակներում բավականին հետաքրքիր են նաև Գոշավանքի N 198 և N 208 արձանագրությունները, որոնցից առաջինում հիշատակվում է Հարբ՝ միաբանը, որը դարձել է նվիրատու ու ստացել պատարագ. «ԵՍ՝ ՀԱՐԲ ՄԻԱԲԱՆ **ՄԲ ԱԾԱԾՆԻՍ** ԷՏՈՒ ...»³⁴, իսկ երկրորդում ունի Գրիգոր, ինչպես ինքն է նշում «ՄԻԱԲԱՆ ԱՅՍՍ ԵԿԵՂԵՑՈՅ», այսինքն այդ եկեղեցու միաբան, նույնպես կատարել է նվիրատվություն: Ապա նա գրում է. «ԻՄ ՊԱՏՐՈՆՆԻ ՀԱՐԲ ՈՂՈՐՄԵՇ ՅԱԻ ...»³⁵: Ամենայն հավանականությամբ երկու արձանագրություններում էլ խոսվում է նույն Հարբի մասին (զուտ ժամանակային առումով ևս մոտ են՝ հաշվի առնելով 14-րդ դարի գրատեսակը), որը առաջին արձանագրության մեջ իրեն վստահորեն անվանում է միաբան վանքին, իսկ երկրորդում մատնանշվում է նրա տիտղոսը՝ պատրոն: Արձանագրությունը կիսատ է, սակայն որպես շարունակություն կարելի է ենթադրել, որ Հարբը հավանաբար պատարագ է տալիս Գրիգորին, որի իրավունքը տվյալ պարագայում կարող էր ունենալ միայն վանքի վանահայրը կամ պարոնտերը: Այս արձանագրությունը եզակի չէ իր բնույթով: Այսպես, Սանահինի վանի վիմագրերից մեկում հանդիպում ենք հետևյալ կարևոր տեղեկությանը.

«Ի ԹՎԻՍ ԶԺԴ (1265): ԿԱՄԱԻՆ **ՄԴ** ԵՍ՝ ԱԲՐԱՀԱՄ, ՓՈԻԿԶԻՆ ՈՐԴԻՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԼԻՄ ԱՐՁՈՅ ԵՒ ՄԵՐՈՐԻՆ՝ ՔԱՐԱՄ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ Ի **ՄԲ** ԱՆՏՈՒԱԾԱԾՆԻՍ ԵՒ ՏՈՒԱՔ ԱՐԴԻՆՍ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ: ՄԻՄԵՐՈՆ ՇՈԹԼԻՈԿԱ ՈՐԴԻՆ, ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԷՏՈՒՆ ՄԵԶ Գ (3) ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ ԱԲՐԱՀԱՄՈՒ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱ...»³⁶:

³³ Նույն տեղում, N 156, էջ 78, նմանատիպ է նաև արձ. N 177, էջ 85:

* Հարբը եկեղեցական անուն չէ: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ ծագում է արաբերենից ու նշանակում է կարիճ, քաջ: Հր. Աճառյան, Հայոց Անձնունների բառարան, հատ. Գ, Եր., 1946, էջ 62:

³⁴ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 92, N 198:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 96, N 208:

³⁶ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ IX, էջ 86, N 145:

Նման վավերագրերի շարքում տվյալ արձանագրությունը անսովոր է այն իմաստով, որ տրված նվերիների դիմաց պատարագաժամերը սահմանում է ոչ թե վանահայրը կամ վարդապետը, այլ «Շոթոռկա որդի Միմեւոնը», որը հոգևոր կոչում չունի, աշխարհիկ անձ է: Այս հանգամանքը Կ. Ղաֆադարյանը բացատրում է այն բանով, որ ազնվական ծագում ունեցող Շոթոռկա որդին «Մանահնում եղել է իշխանավոր», և վանահոր բացակայության դեպքում նրան իրավունք է վերապահվել վճիռներ կայացնելու միաբանների հետ:

Այս վիմագրից ևս պարզ է դառնում, որ պարոնտերության երևույթը արդեն բավականին զարգացած էր, ուստի պատրոն Հարբի դեպքը եզակի չէր: Այն, որ վանահոր տեղը վճիռներ է արձակել աշխարհիկ անձը, մեծ տարածում է գտել հետագա դարերում, մասնավորապես՝ Կիլիկիայում ու Երուսաղեմում:

Ինչպես նշեցինք «պատրոն» բառը տիտղոս է, որը նշանակում է, ըստ Աճառյանի, «միջնադարյան իշխանական մի աստիճան, ֆրանս. Պատրիկ, պաշտպան, պետ»³⁷: Իսկ բրիտանական «Oxford» բառարանում՝ հովանավոր, գործատու, ղեկավար³⁸: Կարելի է ենթադրել, որ պատրոն ասելով հասկացել են նաև պարոնտեր: Այս խնդրի լուսաբանման հարցում կարևոր է N 214 վիմագիրը, որտեղ խոսվում է պատրոն Արտավազի՝ Նոր Գետիկի այդ ժամանակվա հովանավոր-իշխանի մասին³⁹:

Այսպիսով, վերը ասվածից կարող ենք եզրակացնել.

ա. Որոշ դեպքերում «միաբանել» եզրը զուտ նվիրատու, վանքին օգտակար լինելու իմաստը ուներ:

բ. Մի շարք սկզբնաղբյուրներից հստակ երևում է, որ տվյալ վանքի վանահայրը, ինչ-որ կերպ իրավական տեսք է տվել այդ գործընթացին՝

* Արծարծվող խնդրի շրջանակներում կարելի է բերել հետևյալ օրինակը. «...

Լեոնարդոսի եւ Ագարիայի մեջեւ կատարուած բանակցութիւնք մինչեւ 1585 շարունակեցին, թէպէտ մանրամասնութիւնք մեզի անծանօթ կը մնան այլ Գրիգոր սարկուազ կը վկայէ, թէ միայն յետ յոյժ մտածութեան եւ զրուցից բազում անգամ ի հետ պարոնտեր Միղովնայ եպիսկոպոսին...» (Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 2660):

³⁷ Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հատ. Դ, Եր., 1977, էջ 54:

³⁸ «The Oxford Dictionary of Byzantium», Alexander P. Kazhdan, Volum 3, New York. Oxford, Oxford University Press, 1911, s. 1602:

³⁹ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 98, N 214:

նվիրատուներին «եղբայր», «միաբան» գրելով, որը անուղղակիորեն հիշեցնում է «աշխարհիկ միաբանների» երևույթը կաթոլիկ եկեղեցում: Պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ «միաբանեցայ» բառը վիմագրերում ու հիշատակարաններում վաղագույնը հանդիպում ենք Մորո Ձորո վանքի N 263 վիմագրում՝ թվագրված 1197-1213 թթ.⁴⁰: Այսինքն՝ այդ ժամանակ Բագրատունյաց թագավորությունը վաղուց գոյություն չունեի, Զաքարյանները թեև վերանվաճեցին Մեծ Հայքի զգալի հատվածը, բայց երկրի մի խոշոր մասը շարունակում էր մնալ մահմեդական տիրակալների իշխանության տակ: 12-15-րդ դարերում «միաբանեցայ» եզրով նվիրագրերը շատանում են: Հարկ է ասել, որ միանշանակ չի կարելի պնդել, որ «միաբանել» բառը օգտագործում էին միայն պարոնտերերը, բայց քննված վիմագրերից ելնելով կարելի է ենթադրել, այդ եզրույթի շատանալը վկայում է «պարոնտերության» ինստիտուտի ավելի զարգացած փուլ թևակոխելու մասին, ու այս համատեքստում «միաբանվող»-ներին կարելի է համարել միջանկյալ մի փուլի ներկայացուցիչ՝ դեպի պարոնտերություն գնացող:

Հայկ Հակոբյան

Ամփոփում

«Միաբանել», «միայբանել», «միաբանեցայ», «միաբան եղա» արտահայտությունների շատ անգամ ենք հանդիպում վիմագիր ու մատենագիր (հիմնականում հիշատակարաններում) աղբյուրներում: Այդ երևույթը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ուստի մենք այս հոդվածում եկանք մի շարք եզրահանգումների.

ա. Որոշ դեպքերում «միաբանել» եզրը գուտ նվիրատու, վանքին օգտակար լինելու իմաստը ուներ:

բ. Մի շարք սկզբնաղբյուրներից հստակ երևում է, որ տվյալ վանքի վանահայրը, ինչ-որ կերպ իրավական տեսք է տվել այդ գործընթացին՝ նվիրատուներին «եղբայր», «միաբան» գրելով, որը անուղղակիորեն հիշեցնում է «աշխարհիկ միաբանների» երևույթը կաթոլիկ եկեղեցում: 12-15-րդ դարերում «միաբանեցայ» եզրով նվիրագրերը շատանում են: Հարկ է

⁴⁰ «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 140, N 263:

* «Միաբանեալ» նվիրատուների երևույթը նկատել է պ.գ.թ. Գ. Մարգարյանը, ում առաջարկով էլ ձեռնամուխ ենք եղել սույն հոդվածի շարադրմանը:

ասել, որ միանշանակ չի կարելի պնդել, որ «միաբանել» բառը օգտագործում էին միայն պարոնտերերը, բայց քննված վիմագրերից ելնելով կարելի է ենթադրել, այդ եզրույթի շատանալը վկայում է «պարոնտերության» ինստիտուտի ավելի զարգացած փուլ թևակոխելու մասին, ու այս համատեքստում «միաբանվող»-ներին կարելի է համարել միջանկյալ մի փուլի ներկայացուցիչ՝ դեպի պարոնտերություն գնացող:

Айк Акопян

Резюме

Мы много раз встречаем такие выражения, как “присоединиться”, “стать членом братии” в эпиграфических и библиографических источниках. Это явление представляет большой интерес, в связи с чем мы пришли к нескольким выводам в этой статье:

а. В некоторых случаях данные выражения имели смысл “присоединения”, и были связаны с дарением, будущностью полезным монастырю.

в. В ряде источников четко видно, что очевидно, предстоятель монастыря неким образом давал правовой вид происходящему, записывая дарителей в “братья”, в “монахи”. Эти факты отдаленно напоминают институт “светских монахов” в католической церкви. в 12-15 веках количество дарственных надписей с термином “Стать членом братии” увеличивается. Надо сказать, что этот термин употребляли не только “паронтеры” (феодалы-церковники), но эпиграфический материал дает нам основание утверждать, что “паронтерство” в эту эпоху вступило в более развитый период, связи с чем можно сказать, что институт этих “братьев” есть некая переходная стадия к приобретению “паронтерства”.

Hayk Hakobyan

Summary

Expressions like “*miabanel*” (“to join the monastery community”), “*miabanecay*”, “*miaban egha*” (“I joined” or “I became a member of monastery community”) often occur in epigraphic texts and manuscripts. This phenomenon is of great interest, and this article is an attempt to achieve some conclusions concerning this item:

- a. in some cases the notion of “*miabanel*” expresses meaning of presenting anything to a monastery, to be useful for it,
- b. it is obvious from some sources that probably the head-priest of the monastery in some way gave a legitimate status to the process of presenting, while

presenters acquired the status of a “brother” or of a monk (“*miaban*”), which slightly reminds the institute of a “worldly monk” of the Catholic church:
In 12-15th centuries gift-inscriptions containing the term “*miabanecay*” become even more frequent. It is important to note that the word is not used exclusively by “*paronters*” (clergymen-feudals) but by ordinary people as well. Nevertheless, the examined sources witness that the institute of “*paronters*” in that period underwent evolution to a more complicated level and in this sense “*miaban*” may be considered as a representative of a medium stage leading to the status of a feudal.